

**FARG‘ONA VODIYSIDA KULOLCHILIK, SHAHARSOZLIK VA
ME‘MORCHILIK(AXSIKENT YODGORLIGI MISOLIDA)**

**ГРАДОСТРОИТЕЛЬСТВО И АРХИТЕКТУРА ФЕРГАНСКОЙ
ДОЛИНЫ (НА ПРИМЕРЕ ПАМЯТНИКА АХСИКЕНТ)**

**URBAN PLANNING AND ARCHITECTURE IN THE FERGANA VALLEY
(ON THE EXAMPLE OF THE AKHSIKENT MONUMENT)**

Shaxnoza Muxammadjonovna Xayitova

“University of Business and Science”, Ijtimoiy fanlar kafedrası o‘qituvchisi

e-mail: hayitovashahnoza51@gmail.com

TEL: +998 93 402 36 72

<https://doi.org/10.5281/zenodo.16871216>

Annotatsiya

Ushbu maqolada qadim Farg‘ona vodiysi va undagi shahar Axsikent ,shaharda hunarmandchilikning eng muhim tarmoqlaridan biri bo‘lgan kulolchilik tarixi,tuproqqa ishlov berish, kulollar tomonidan qanday buyumlar tayyorlanganligi, tayyorlanish jarayoni va ushbu buyumlarning bir biridan yasaliş va davr nuqtai nazaridan farqli va o‘xshash tomonlari, hamda Axsikentda shaharsozlik,me‘morchilik, temirchilik va bugungi kun tadqiqotlari va natijalar haqida ma’lumotlar keltirilgan.

Аннотация

В статье представлена информация о древней Ферганской долине и городе Ахсикенте, об истории гончарного дела, одного из важнейших направлений ремесла, обработке почвы, о типах изделий, изготавливаемых гончарами, о процессе производства, о различиях и сходствах между этими предметами с точки зрения их изготовления и периода, а также о городском планировании, архитектуре, кузнечном деле, а также о современных исследованиях и результатах в Ахсикенте.

Annotation

This article presents information about the ancient Fergana Valley and the city of Akhsikent, the history of pottery, one of the most important branches of craftsmanship, soil processing, the types of objects made by potters, the production process, and the differences and similarities between these objects in terms of their manufacture and period, as well as urban planning, architecture, blacksmithing and current research and results in Akhsikent.

Kalit so‘zlar:

Farg‘ona vodiysi, sopol buyumlar, Axsikent temirchiligi, kulolchilik xumdonlari, loy, tuproq,hunarmand ustalar,arxeolog tadqiqotchilar

Ключевые слова:

Ферганская долина, керамика, ахсикентское кузнечное дело, гончарные хумдоны, глина, почва, ремесленники, исследователи-археологи..

Key words:

Ferghana Valley, ceramics, Akhsikent blacksmithing, pottery khumdons, clay, soil, artisans, archeological researchers

Farg‘ona vodiysi qadim tarixiy shahar ekani barchamizga ma’lum. Axsikent, Mingtepa, Sho‘rabashat, Chust, Dalvarzintepa, Eylatan kabi arxeologik yodgorliklari vodiyning ko‘hna tarixiy xudud ekanini bildiradi. Farg‘ona vodiysi O‘rta Osiyodagi yirik tarixiy-madaniy o‘lkalardan biri hisoblanib, u O‘rta

Osiyoning shimoliy-sharqiy qismida, Sirdaryo va uning irmoqlari xavzasida joylashgan. U shimolda Chotqol, Qurama, sharqda Farg‘ona, janubda Oloy, Turkiston tog‘ tizmalari bilan chegaralangan. Vodiyning g‘arbiy chegaralari tarixiy-geografik jihatdan Xo‘jabaqirgansoy havzasi bo‘lib, undan keyingi hududlar Sug‘diyona-Ustrushona tarixiy-madaniy o‘lkasi hisoblangan [5,23]. To‘g‘ri, ba‘zi manbalarda Xo‘jand qadimgi Farg‘ona xududiga kiritilgan va Xo‘jabaqirgansoy xavzasi vodiylar xududi hisoblangan. Qadimgi Farg‘ona Baqtriya, So‘g‘d, Xorazm kabi Turonzaminning yirik tarixiy-madaniy o‘choqlaridan biri hisoblanib, umumbashariyat madaniyatiga qo‘shgan munosib hissasi tufayli “Farg‘ona sivilizatsiyasi” degan nom ostida jahon tarixiga kirgan [9,32]. Manbalarda “O‘rta Osiyo javohiri” deb nom olgan Farg‘ona vodiysi suv manbalariga boy, iqlimi mo‘‘tadil, tuprog‘i unumdor bo‘lib, bu zaminda insonni yashab mehnat qilishi uchun juda qulay tabiiy shart-sharoitlar mavjud bo‘lgan [9,36]. U insoniyat tarixining ibtidosidayoq eng qadimgi odamzot ajdodlarining makonlaridan biri bo‘lgan. Jumladan, Janubiy Farg‘onadan topilgan tosh qurollari va odam suyaklariga qaraganda, bu o‘lka Markaziy Osiyoda insoniyatning eng qadimgi vakillari paydo bo‘lgan, shakllangan mintaqalar qatoriga kiradi. Farg‘onaning so‘nggi bronza davri yodgorliklarini har tomonlama o‘rganish natijasida aniqlanishicha, dastlab dehqonlar qarorgohi, keyin shaharmonand qal’a-qo‘rg‘onlar, so‘ngra esa ilk shaharlar paydo bo‘ladi. Dalvarzin o‘zining tarixiy topografiyasi va o‘ziga xos moddiy madaniyati bilan nafaqat vodiya, balki O‘zbekistondagi ilk shaharlar qatoriga kirgan. Qolaversa, uning vodiylar eng qadimgi o‘troq dehqonchilik va hunarmandchilik markazi bo‘lgani manbalarda tasdiqlangan [5,90]. Yana bir necha arxeologik yodgorliklar Chust, Ashqoltepa, Dehqon, Xo‘jamog‘ (maydoni 4-13 ga) kabilar ham o‘z navbatida qadimgi voha dehqonchiligi markazlari bo‘lgan. Demak, mil. avv. II mingginchi yillikning oxirgi choragidan vodiya ilk shaharlar, shaharmonand qal’a-qo‘rg‘onlar tarkib topgan [1,9]. Ilk shaharlar shubhasiz, dastlabki irrigatsiya inshootlari asosida yuzaga kelgan. Irrigatsiya tarmoqlarining mavjudligi va hunarmandchilikning rivojlangani, shubhasiz, dastlabki davlatchilikning asosiy belgilaridandir.

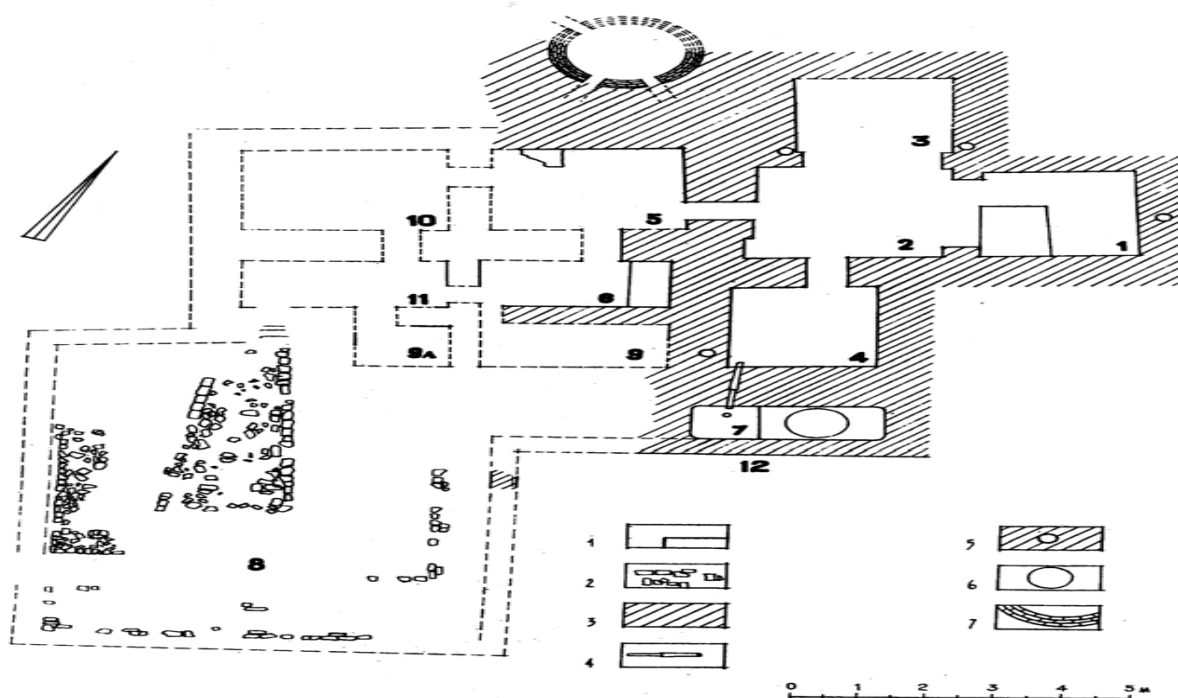
Ilk temir va antik davrlarda ham Farg‘onada (mil. avv. VI-IV va milodiy IV asrigacha) dehqonchilik madaniyati an‘analari davom etadi.

Sopol buyumlar arxeologiyada juda muhim ahamiyatga ega bo‘lib, o‘rganilayotgan hudud yoki yodgorlikning davri, uni taraqqiyoti darajasi xususida ko‘plab ma’lumotlar bera oladi. Biz ushbu maqola orqali sizga ba‘zi muhim ma’lumotlarni beradigan Namangan viloyati To‘raqo‘rg‘on tumanidagi Axsikent yodgorligi hududidan topilgan kulolchilik buyumlari qoldiqlari, hunarmandchilik ustaxonalari qoldiqlari, harbiy aslahalar qoldiqlari turar joy, makonlar qoldiqlari ham Axsikentning qadimiy shahar ekanligi va u yerda kulolchilik, me’morchilik shaharsozlik yuksak darajada rivojlanganligidan dalolatdir [1,41].

Axsikent shahrining bizgacha saqlanib qolgan qismlaridan ham ko‘plab sirlangan va sirlanmagan sopol buyumlar yetib kelgan. Axsikent xarobalarini arxeologik jihatdan o‘rganish ishlari XIX asr oxirlari XX asr boshlaridan boshlangan [2,16]. 1885-yil Nikolay Veselovskiy, 1914-yili I.A. Kastane shaharda arxeologik qazilma va qidiruv ishlarini olib bordi. Sho‘rolar davrida Mixail

Masson (1939) va A. Bernshtamlar (1948) shahar ustida tekshiruv ishlarini amalga oshirishadi. Arxeologik tadqiqotlar natijasida shaharning ark, shahriston va rabotdan iborat bo'lganligi, uchala qismi ham alohida devorlar bilan o'ralganligi, arkda hokim saroyi, zindon, shahristonda ichki bozor, jome' masjidi, pishiq g'ishtdan ishlangan hovuz va ariqlar, rabotda hunarmandlar mahallalari va tashqi bozor mavjud bo'lganligi aniqlangan [2,15]. Shuningdek, Axsikent shahri Namangan o'lkashunoslik muzeyi xodimlari tomonidan ham 1957–1959-yillarda o'rganilgan.

1960-yilda O'zbekiston Fanlar Akademiyasining Tarix va arxeologiya instituti tomonidan uyushtirilgan maxsus ekspeditsiya Axsikent rabotidan XI asrga oid ko'hna hammom o'rnini aniqlagan.

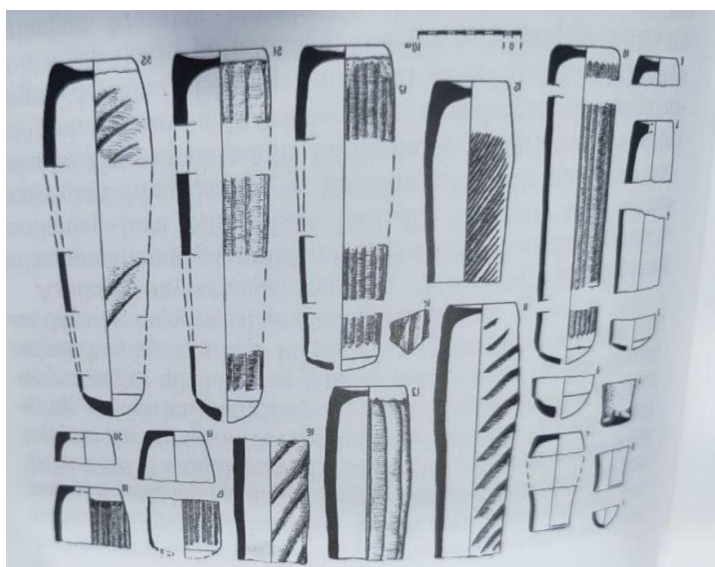

Hammom 13 xonadan iborat bo'lib 3 ta qurilish davriga ega. Hammomning 7 chi va 8 chi xonalaridan tashqari hama xonolari issiq xonalar hisoblanib ularning asosiy qismi yet sathidan pastda joylashgan [1,78]. Hammomdan sopol idish, quvur, chaqa tanga va shisha buyumlar topilgan.

Bundan tashqari, xarobalarning g'arbiy qismida o'rta asrlarga oid yana bir shahar xarobalari borligi ham aniqlangan. Akademik Yahyo G'ulomov va arxeolog Inqilob Ahrorov mazkur tadqiqotlar asosida bu yerda turli davrlarga oid ikki shahar bo'lganligini, ulardan biri qadimgi Axsikent va ikkinchisi Bobur tug'ilgan Axsi shahri ekanligini birinchi bo'lib isbotlashgan. 1967-yil rassom I. Smirnov shahar xarobalaridan yig'ib olingan sopol idish, jez buyum va zeb-ziynatlar majmuasini Moskvadagi Sharq xalqlari davlat muzeyiga taqdim etgan. Axsikent yodgorligi o'zbek xalq madaniyati tarixida muhim o'rin tutganligi uchun 1950-yildan davlat muhofazasiga olingan.

2002-yilda London Universiteti Arxeologiya instituti professori Tilo Rehren Axsikentda o'tkazilgan Britaniya – O'zbekiston arxeologik ekspeditsiyasiga rahbarlik qiladi. Olimlar bu yerda mustahkam, ammo bukildigan va parchalanishga chidamli Damashq po'lati ishlab chiqarilganiga oid dalillarni

topadilar [1,77]. Shuningdek, ular 1300 gradusgacha bo'lgan haroratga bardosh beradigan kaolindan yasalgan, yong'inga chidamli tigellarni topadilar. Hunarmandlarning ko'pchiligi temir, po'lat ishlab chiqarish va ulardan xilma-xil buyumlar va qurollar tayyorlash bilan band bo'lgan. Arxeologik tadqiqotlar Farg'ona-Axsikat shahrining iqtisodiy salohiyati va uning Markaziy Osiyoda tutgan o'rnini aniqlash imkonini berdi. Ma'lum bo'lishicha, Axsikatning ustasi farang hunarmandlari boyitilgan temirdan sof po'lat ("bulat") olishni bilishgan. Buning uchun maxsus kaolin loyidan tayyorlangan silindr shaklidagi idishga ("tigel") boyitilgan temir xom ashyosini solib, unga yog'och ko'mir va boshqa bizga noma'lum bo'lgan qo'shimchalarni qo'shib, so'ng maxsus pechga qo'yilgan. Pechning ichi ham kaolin loyi bilan suvalgan. Kaolin loyidan tayyorlangan maxsus idish (tigel) va pech 1650-1700 C issiqlikka chidagan [12,28]. Po'lat ishlab chiqarish texnologiyasi sir tutilgan. Tayyor bo'lgan po'latni idishda sovutib, so'ng, uni idishni sindirish yo'li bilan olingan. Bunday po'latdan tayyorlangan qilichlarning bahosi juda yuqori turgan. Shuning uchun bunday qurollar ko'pincha boy-badavlat odamlar yoki savdogarlar buyurtmasi asosida tayyorlangan. Axsikatda tayyorlangan qurollar "Damashq" qilichlari nomi bilan butun dunyoga mashhur edi. Buni biz manbalardagi ma'lumotlardan ham bilib olsak bo'ladi. Masalan, arab tarixchi-geograflari Muqaddasiy va Ibn Havqal yozib qoldirgan manbalarda, Ustrushona temiri Farg'ona(Axsikat) ustalari qo'liga tushgach, u u insom aqli yetmaydigan qurollar(narsalar) ga aylangan deyiladi .

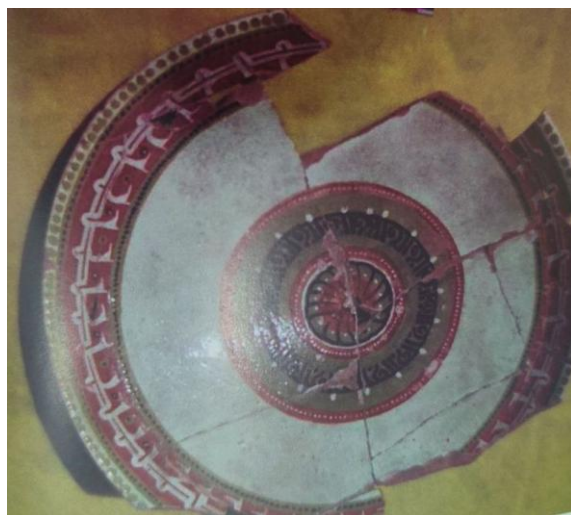
IX-XIII asrlar boshlariga oid temirga ishlov berish bilan bog'liq ustaxona qoldiqlari topilgan. G'arbiy rabodning (Axsi II) ikki nuqtasida metallurgiya pechi qoldiqlari ochilgan. Xususan, ob'ekt XIII da temir eritish pechining kichik qoldiqlari, ob'ekt XIV esa mis eritish pechining qoldiqlari ochilgan.

Axsikent yodgorligi va uning atrofida olib borilgan arxeologik tadqiqotlar, yozma manbalardagi ma'lumotlar va ularning qiyosiy tahlili Farg'ona vodiysida antik va o'rta asrlar davri shahar madaniyatining rivojlanish dinamikasini aniqlashga imkon berdi. Arxeologik tadqiqot asosida Eski Axsi yodgorligi o'rnida miloddan avvalgi III asrning ikkinchi yarmida 40 gekardan ziyod maydonda

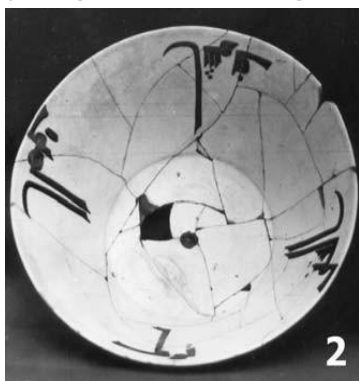
Ushbu qurollar ikki xil bo'lib, biri hind po'latiga o'xshab qattiq po'latdan, ikkinchisi yumshoq po'latdan tayyorlangan. Masalan, yumshoq po'latdan tayyorlangan qilichlar to'g'risida mahalliy xalq orasida har xil rivoyatlar yuradi. Axsikent yodgorligini o'rganish jarayonida metallurgiya qoldiqlari ham topilgan. Ular qora va rangli metallga ikkilamchi ishlov berish bilan bog'liq bo'lgan. Birinchi shahristonning bir ob'ekti (VIII) va ikkinchi shahristonning to'rt ob'ektida (IV,VII, XV, XXII)

Fargʻona (Yuan) shahri qurilganligi isbotlanadi. Uning qurilish madaniyati Chust va Eylaton madaniyati asosida shakllangan. Dastlab shahar ikki qismdan iborat boʻlgan, keyinchalik, miloddan avvalgi II asrda hunarmandlar shahri “rabod” (“protogorod”) paydo boʻladi. Natijada, shahar 3 qismdan iborat boʻlib, maydoni 50 gektardan oshib ketadi [2,24]. Ilk oʻrta asrlarda shahar sharq tomonga kengayib, maydoni 70 gektarga yaqinlashadi. Rivojlangan oʻrta asrlarda uning maydoni 400 gektardan oshib ketadi. Ushbu tadqiqot natijasida, Fargʻona shahar moddiy madaniyatining 1,5 ming yillik evolyusiyasi kuzatildi. Bunga Eski Axxi yodgorligining quyi qatlamlari oʻrganilgan 5 ta obʻektdan olingan antik va ilk oʻrta asrlar davriga tegishli sopol komplekslari va yuqori qatlamlari oʻrganilgan 15 ta obʻektdan olingan rivojlangan oʻrta asrlarga oid sopol komplekslarini qiyosiy tahlil qilish tufayli erishilgan. Bu esa oʻz navbatida Fargʻona vodiysi moddiy madaniyatining, ayniqsa kulolchilik hunarmandchiligining yuksak darajada tivojlanganligidan dalolatdir. Sopol komplekslarini qiyosiy tahlil qilish davrlashtirishda asos boʻlib hizmat qildi. Aniqlanishicha, Fargʻona-Axsikat shahri tarixida sopol idishlar oʻz koʻrinishi va shaklini antik va ilk oʻrta asrlarda 70-90-yillar oraligʻida oʻzgartirganligi maʼlum boʻldi. XI asrning ikkinchi yarmi – XIII asrni boshlari uchun esa bunday oʻzgarishlar 50-60 yilda yuz bergan.

Xullas, arxeologik tadqiqotlar va yozma manbalardagi maʼlumotlarni qiyosiy tahlil qilish tufayli Fargʻonaning antik va oʻrta asrlar davri shahar madaniyati tarixini tiklashga harakat qilindi. Axsikent shahri xarobalaridan topilgan moddiy madaniyat ashyolari rang-barang. Ayniqsa, sirlangan sopol idishlar diqqatga sazovordir. Ularning baʼzilarida kufiy yozuvidagi bitiklarni oʻqish mumkin. Ushbu bitiklarda har xil aforizmlar va

hadislardan olingan soʻzlar yozilgan. Axsikat hunarmandlari X-XII asrlarda sirli sopol idishlarni bezash va sirlash borasida oʻziga xos maktab yaratgan. Buning mahsuli boʻlgan ajoyib naqshindor va chinnidek jiloga ega X asrga oid idishlarning namunalari Oʻzbekiston sanʼat muzeyi va dunyoning eng nufuzli muzeylarida saqlanmoqda. Shunday idishlardan ikkita katta kosa Oʻzbekiston sanʼat muzeyida saqlanadi. Idishlar juda ham nafis ishlangan, yengil, xuddi chinnidek tovlanadi. Birinchi idishning ichki qismida qoramtir jigarrang va qoramtir qizil rangda kufiy yozuvida arab tilida quyidagi soʻzlar bitilgan: “Fikr bildirish uchun hech qachon shoshilma” [1,90].

Ushbu soʻzlar Markaziy Osiyo xalqlarining ming yillik hayot tajribasidan kelib chiqib aytilgan. Bu yerda insonni har bir masala boʻyicha oʻylab, soʻng, fikr bildirishga chaqiriladi. 2-

rasimdagi spool idishda esa “Boylikdagi olijanoblik – xohishdan voz kechishdir” deb arab kufiy yozuvida fikrlar yozilgan [1,92]. Umuman olganda, Farg‘ona-Axsikat shahri o‘rta asrlarda har tomonlama rivojlanib, o‘z davrining megapolisiga aylanadi. Qazishmalar davrida XI-XII asrlarga oid tangalar va XII asrning oxiri – XIII asrni birinchi choragiga taaluqli sopol idishlar topildi. 2019-yilda Axsikatning rabod qismidagi XXIV obyektida ham Qoraxoniylar davriga mansub mahobatli turar joy qoldiqlari topildi. Binoning asosiy qismidan birgina tashnov va uyum-uyum pishiq g‘ishtlar qolgan. Lekin pishiq g‘ishtlardan qurilgan tagxonalari yaxshi saqlangan. Demak, so‘ngi yillarda Axsikent yodgorligida olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijasi va tadqiqot ishlariga boshchilik ilayotgan arxeolog ustozimiz tarix fanlari doktori, professor Abdulhamidjon Anorboyevning xulosalariga ko‘ra Eski Axxi va Yangi Axxi toponimlari bitta Axsikat shaharining turli davrlarga oid xarobalariga mahalliy xalq tomonidan berilgan nomlardir. Hozirgi kunlardagi Axxi qishlog‘i esa 1620-yilda yuz bergan 9 balli zilziladan keyin shakllangan 15 ta qishloqning biri hisoblanadi [1,95]. Uning Eski Axxi va Yangi Axxi deb atalgan arxeologik yodgorliklarga aloqasi yo‘q. So‘ngi kunlarda ijtimoiy tarmoqlarda Axsikentning o‘rganilishi va o‘rganish bo‘yicha berilayotgan ilmiy xulosalarga qarshi fikrlar ham uchrab turibdi. Shuni ta‘kidlash joizki, Eski Axxi (Axsikent) yodgorligi hududida olib borilgan qazishmalar davrida biror joyda Temuriylar davriga oid arxitektura qoldiqlari topilmadi. Bunday topilmalar 1980-yillarda Yakka Yigit qishlog‘i hududida saqlanib qolgan Yangi Axxi yodgorligida olib borilgan tadqiqotlarda qo‘lga kiritilgan. Jamiyat taraqqiyotida shaharning o‘rni yuqori darajada bo‘lib, qishloqlarda ham boy-badavlat oilalar shahardagi uylarga taqlid qilib turar joylar qurishgan. Xususan, ilk o‘rta asrlarda shahar aholisining asosiy qismini o‘ziga to‘q oilalar tashkil qilgan. Bu holat turar joylarda o‘z aksini topgan. Bu davrda shahar hayoti jamiyat taraqqiyotining asosiy mezoniga aylanadi. Farg‘ona o‘zining samoviy tulporlari, paxtasi, shirin-shakar uzumlari va undan tayyorlangan vinolari bilan mashhur bo‘lgan. Qishloq xo‘jaligida boshqoli o‘simliklar, paxta va xilma-xil meva va sabzavotlar ekilgan. Ularning ba‘zi birlari qayta ishlanib chet davlatlarga eksport qilingan. Jumladan, Xitoyga samoviy tulporlar bilan birga paxta va uzum mahsulotlari eksport qilingan. Shuni ta‘kidlash joizki, aholini ko‘payishi munosabati bilan yuzlab gektar yangi yerlar o‘zlashtiriladi. Yozning issiq kunlari ba‘zi bir soy havzalarida suv tanqisligi yuz bera boshlaydi. Bu esa o‘z navbatida suvni to‘g‘ri taqsimlash va uni ustidan nazorat qilishni taqozo etadi. Natijada, daryo va soylar havzasining yuqori qismida suvdan foydalanishni nazorat qilish joylari paydo bo‘ladi. Masalan, So‘x havzasida Sariqo‘rg‘on, Marg‘ilonsoyda Surxtepa, Isfayramsoyning irmog‘i hisoblangan Quvasoyning yuqori qismida Yuqori Mo‘yan va Qorovultepa kabi kuzatuv qal‘a qo‘rg‘onlari quriladi. Bunday holatni vodiyning qolgan daryo va soy havzalarida ham kuzatish mumkin.

Bugungi kunda ham Axsikentda professor A. Anorboyev boshchiligidagi arxeologlar tadqiqot ishlarini olib bormoqdalar. Juda ko‘p o‘rganilishi kerak bo‘lgan joylar mutaxassis va tarixchilarni kutmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Anorboyev A. Fargʻonanning qadimgi shaharlari va ularning Markaziy Osiyo tarixida tutgan oʻrni. – Toshkent, 2002.
2. Анорбоев А. Фаргонанинг антик ва урта асрлар даври маданияти Докт.дисс. – Тошкент, 2017.
3. Анарбаев А. Ахсикет – столица древней Ферганы. Ташкент, 2013.
4. Анарбаев А. Довоннинг самовий отлари // ФАН ва ТУРМУШ. № 3-5. Тошкент, 2008.
5. Горбунова Н.Г. Женские украшения Кугайско-карабулакской культуры Ферганы // Древний и средневековый Кыргызстан. – Бишкек: Илим, 1996.
6. Заднепровский Ю.А. Древнеземледельческая культура Ферганы. Москва-Ленинград, 1962.
7. Заднепровский Ю.А. Древняя Фергана // История Киргизской ССР. Том I. Фрунзе.: Кыргызстан, 1984.
8. Матбобоев Б. Қадимги Фарғонанинг илк ўрта асрлар даври маданияти. Самарканд, 2009.